

ДВА СЛОВНИКИ

© Плєскач В., 2008

«Термінологічний словник «Метали» і «Російсько-український словник з інженерних технологій», видані в різних регіонах країни, – це суттєвий внесок у становлення й поширення української науково-технічної термінології. Проте кожен із них має свої переваги та недоліки. Аналізу їх присвячена ця стаття.

The “Terminological dictionary ”Metals” and “Russian-Ukrainian dictionary on engineering technologies”, published in different regions of the country, are substantial contribution to becoming and distribution of Ukrainian scientific and technical terminology. However each of them have own advantages and failings. This article is devoted to the analysis of them.

Не так давно вийшли друком два словники: двотомний «Термінологічний словник «Метали» [1] і «Російсько-український словник з інженерних технологій» [2]. Мета цієї праці – проаналізувати зазначені словники

Перший становить дуже цікавий тлумачний словник. Він містить великий обсяг понять, словосполучень* та їхніх означень російською та українською мовами. Крім того, для кожного терміна (словосполучення*) наведено його переклад англійською, німецькою та французькою мовами, що допомагає уточнити, усвідомити зміст поняття. Велика, ґрунтовна праця охоплює поняття, які стосуються металів та їхніх властивостей, виробництва, оброблення металів тощо. Він може бути корисним для широкого кола інженерів, науковців, аспірантів та студентів не лише як довідник, але й як посібник у навчанні та роботі.

Другий словник перекладний, не такий вузько спеціалізований. Його терміни охоплюють більше галузей інженерних технологій. Перевагою цього словника є також те, що для багатозначних термінів завжди вказано, у якому випадку можна використовувати той чи інший український відповідник, а для поширених термінів наведено велику кількість прикладів вживання в тому чи іншому значенні.

Створені в різних регіонах, обидва словники допомагають вирішити багато складних питань, пов'язаних із використанням української науково-технічної термінології. Проте в кожному з них трапляються деякі прикрі недоліки, аналізові яких присвячено цю статтю.

У словнику [1], передусім, впадає в око не завжди точний переклад багатозначних віддієслівних іменників російської мови. Автори не завжди враховували, що їхні українські відповідники можуть виражати недоконану та доконану дії, а також наслідок (результат) дії, які передають різними словами. Згідно з ДСТУ 3966-2000 [3] дію позначають віддієслівними іменниками з суфіксом **-ння**, утвореними від дієслів недоконаного виду, **подію** – віддієслівними іменниками з суфіксом **-ння**, утвореними від дієслів доконаного виду, а **наслідок дії** – однокореневими іменниками з іншими суфіксами або без них.

У деяких випадках наведені у словнику терміни відповідають цим вимогам: *охолодження* (т. 2, с. 78) – тут і далі наведено номери тому й сторінок у словнику [1] *зношування* (т. 1, с. 257), *травлення* (т. 2, с. 318), *ціанування* (т. 2, с. 385), *азотування* (т. 1, с. 23) та інші. Одночасно трапляються невласливі терміни: *відпуск* (т. 2, с. 75), *обробка* (т. 2, с. 47), *термічна обробка* (т. 2, с. 301), *наплавка* (т. 2, с. 9), *перепал* (т. 2, с. 89).

* словосполук – ред.

Словник дає означення терміна *обробка*: «технологічний процес, здійснюваний з метою» і терміна *термічна обробка*: «тепловий вплив на метал (виріб), що призводить до зміни». Тобто в обох випадках мова йде про дію, процес, який має певний наслідок. Тому таку недоконану одноразову або багаторазову дію краще перекласти як *обробляння, термічне обробляння*. Це ж характерне для всіх видів термообробляння (відпускання, цементування, нормалізування тощо) [4], а також інших понять, які означають процеси.

Словник [2], навпаки, у таких випадках завжди наводить три можливі переклади (дію, подію і наслідок).

Іноді в словнику [1] буває непослідовність у перекладі російських термінів. Наприклад, російський термін *отжиг* перекладається як *відпал* (т.2, с. 70), а *двойной отжиг* – як *подвійне відпалювання* (т. 1, с. 169). При цьому в обох випадках наведено однаковий англійський термін *annealing*. Подібно до цього *индукционный нагрев* перекладено як *індукційний нагрів* (т.1, с. 267), а *нагрев, время нагрева* – як *нагрівання* (т. 2, с.6), *час нагрівання* (т. 1, с. 111) (в обох випадках один англійський термін – *heating*).

У деяких випадках нема відмінності в доборі українських термінів, які мають відображати недоконану дію (процес), доконану дію (подію) або наслідок (результат) дії. Наприклад, *упрочнение* (процес, недоконана дія) (т.2, с. 339) і *упрочнение* (операція, доконана дія) (т. 2, с. 339) перекладені однаково – *зміцнення*. Але відповідно до вимог ДСТУ 3966-2000 [3] у першому випадку має бути *зміцнювання*, а у другому – *зміцнення*.

Терміни *деформація* (величина, англ. терм. – strain) (т.1, с. 184) і *циклическая деформация* (процес, англ. терм. – cyclic deformation) (т. 2, с. 386) перекладено українською мовою однаково – *деформація*. У той же час поруч у словнику є термін *деформирование* (процес, англ. терм. – deformation) (т. 1, с. 185) перекладений правильно: *деформування*.

Словник [2] не допускає таких помилок. Понадто, наводить приклади для забезпечення точності розуміння перекладу: *деформація розтягова, допустна* тощо.

У порошковій металургії є поняття *формування* (англ. терм. – forming) – процес формоутворення виробу і *формовка* (англ. терм. – compact) – напівфабрикат, результат (наслідок) формування [5]. У словнику [1] для позначення формовки (тіла) наведено невластивий термін – *формування* (т. 2, с. 360).

У словнику [2] російський термін *формовка* для позначення дії перекладено як *формування, творення*, а для позначення наслідку дії – як *формовання, утвір*. І наведено приклад: *ливарна формування* (процес). Результат формування в ливарному виробництві тут називається *ливарна форма*.

Переклади деяких термінів-іменників спричиняють певні сумніви та заперечення.

Вид термічного обробляння *возврат* (англ. терм. – recovery) (т. 1, с. 102) словник [1] трактує як «сукупність будь-яких... процесів» і перекладає як *зворот*. Такий переклад більше схожий на просту кальку відповідного російського терміна. Словник [2] це слово перекладає: *повернення, повертання*. Англійське слово *recovery* означає повернення, відновлення попереднього стану тощо. [6]. Тому цей вид термооброблення краще подати як *відновляння* [4].

До двох термінів *выплавка стали* (т. 1, с. 118) та *сталеплавильное производство* (т. 2, с. 262) у словнику [1] наведено один англійський термін – *steelmaking* і відповідні українські терміни: *виплавлення сталі* та *сталеплавильне виробництво*. Словник [2] перекладає *виплавку* (сталі) як *витоплення*, а *сталеплавильное* (виробництво) як *сталетопне*. В обох випадках терміни не відбивають суті процесів, які при цьому відбуваються. За наявною технологією в металургійних печах сталь не *плавиться* і не *витоплюється* з чогось, а відбувається процес «одержання сталі з чавуну і сталєвого брухту» [1]. Це зовсім інший, фізико-хімічний процес, процес перетворення одного (вихідного) матеріалу в інший. Металурги сталь *варять* [7]. Навіть у російській мові цей факт відбився та зберігся й досі в терміні *сталевар*. Отже, слід говорити про *сталеваріння*, а не про плавлення чи витоплювання сталі під час її виготовлення.

Не зовсім доречно у словнику [1] передано російські терміни *течение* (течія, т. 1, с. 126), *текучесть* (текучість, т. 2, с. 288). Словник [2] для російського терміна *течение* наводить чотири переклади залежно від їх значення. Поряд подано приклади: *течіння в'язке, течія в'язка*, що може стосуватися саме металів. Термін *текучесть* тут має переклади: *текучість* (з позначкою *фіз.*),

плинність і *мінливість*. У цій же статті для твердих тіл рекомендується термін *текучість*. Проте при перекладі терміна *жидкий* для «металів під навантагою» подається слово *плинний*. Українське слово *течія* більше відповідає рухові води в річці або масі води, яка рухається в певному напрямку [8]. Плавному рухові металу під час деформування краще відповідають терміни *плин* і *плинність* як стан і властивість, пов'язані з речовиною, що рухається під дією сили. Що стосується терміна *границя текучості* (т. 2, с. 151), то ДСТУ 2825-94 [9] вважає його «неприпустимим до вживання». Замість нього треба вживати термін *границя плинності*.

Заслугує уваги термін *сердцевина*, перекладений у словнику [1] як *серцевина* (т. 1, с. 230; т. 2, с. 224), а у словнику [2] – як *осердя*, *стрижень*. У словнику [8] *серцевина* трактується спочатку як «внутрішня частина стебла рослини», а вже потім – як «центр, найважливіша частина чого-небудь». Термін *осердя* словник [8] визначає як «основу, внутрішню частину деяких виробів». Тому цей термін видається доцільнішим у технічних текстах.

Російський термін *масло* як засіб для термооброблення згадується в словнику [1] двічі і перекладається як *гартівна олива* (т. 1, с. 233) та *масло* (у термічних цехах) (т. 1, с.386). Як англійський відповідник в обох випадках наведено слово *oil*. Згідно з [6] *oil* – це технічна змащувальна речовина мінерального походження.

Словник[2] для слова *масло* дає переклади: *олива* (технічна), *масло* (тваринне), *олія* (рослинна) і *олій* (мінеральний). Аналіз словників [2,8,10] показує, що багатозначне російське слово **масло** треба перекладати:

олива – рідка технічна змащувальна речовина;

масло – харчовий продукт з вершків або сметани;

мастило – густа жирова речовина для змащування деталей машин;

олія – рідка жирова речовина рослинного походження (по-російськи – *постное масло*).

Отже, *закалочное масло* – це *гартувальна олива*.

Російський термін *плотность* у сучасній українській технічній літературі перекладають двома термінами [8]:

густина – маса тіла, що міститься у його одиниці об'єму;

щільність – предмети, складові частини, які розташовані недалеко один від одного, у малому об'ємі.

Згідно з [10] *щільно* означає «плотно, не оставляя промежутков». Словник [2] наводить приклади: *густина струму*, *щільність уложення*.

Відповідно до цього у словнику [1] правильно наведено терміни *густина* (т. 2, с. 111), *густина струму* (т. 1, с. 343), *насипна щільність* (т. 2, с. 14). А *густина пакування* (т. 2, с. 112) не узгоджується зі своїм же терміном *щільноупакована* (площина) (т. 2, с. 112). Тому щодо будови кристалів краще було б використати термін *щільність пакування*.

Терміном *смуга* (т. 2, с. 128) у словнику [1] позначено вид виробу, сортового прокату. У словнику [2] бачимо переклад терміна *полоса*: *смуга*; *штаба*, *шина* (металу); *стрічка* (тканини). Відповідно до [8,10] *смуга* – це «видовжена, обмежена чим-небудь частина якоїсь поверхні», «черта, штрих полоса на чём-то». Іншими словами, *смуга* – це виділена якимось чином частина більш-менш великої поверхні, а не виріб, предмет праці. Як такий краще було б розглядати *стрічку* – «довгу вузьку смужку певного матеріалу в техніці» [8]. Проте терміном *стрічка* сьогодні найчастіше називають вузький виріб з листового металу. Щодо «сортового профілю з прямокутним поперечним перерізом» [1], то до нього більше підходить термін *штаба*.

У декількох словосполученнях у словнику застосовано слово *внедрение* стосовно внутрішньої будови металів. Його перекладають або просто як *атом впровадження* (т. 1, с. 54), *фаза впровадження* (т. 2, с. 349), або як *твердий розчин впровадження* (т. 2, с. 285), *елемент впровадження* (т. 2, с. 422) із доданням пояснення у дужках: *проникнення*. Словник [2] перекладає процес *внедрения* як *проникання*, а його результат – як *проникнення* (*розчин проникнення*).

За своїм змістом терміни **впровадження** і **проникнення** досить різні. **Впроваджувати** означає вводити кого-небудь (що-небудь) примусово у що-небудь, у дію, практику і т.ін. [8]. А **проникати** означає просочуватися, потрапляти куди-небудь. Ураховуючи фізичну суть процесу

утворення металевих твердих розчинів цього типу, їх слід називати *твердими розчинами проникнення*, а не впровадження. Атом вторинного компонента *проникає* у кристалічну ґратку компонента-основи під час кристалізації без зовнішньої дії. Тому використання слова *впровадження* як складової частини згаданих вище термінів є необґрунтованим.

Не зовсім вдалим видається використання у словнику [1] терміна *структурна складова* (т. 2, с. 273) для характеристики мікроструктури сплавів. Для позначення «складової частини чого-небудь, компонента» [8] краще підходить термін *складник*.

У словнику [1] двічі трапляється російське слово *рост*, яке перекладене як *ріст зерна* (т. 2, с. 202) і *об'ємний ріст* (т. 2, с. 53). В обох випадках йдеться про дію – збільшення розмірів (об'єму) внаслідок якого-небудь технологічного процесу. Українське слово *ріст* означає кінцевий результат дії, який можна виміряти в тих чи інших одиницях [2; 3]. Якщо мають на увазі недоконану дію, яка в певних умовах відбувається неодноразово, то треба використовувати термін *зростання*.

У словнику [1] наведено неточний термін *передільний чавун* (т. 2, с. 89) – «чавун, призначений для перероблення у сталь» [1]. Саме тому тут краще вжити інший варіант: *переробний чавун*. Принагідно можна зауважити, що в словнику [2] згадано велику кількість видів чавунів, але не всі вони узгоджені з термінологічним ДСТУ 2891-94 [11].

Не зовсім вдало у словнику [1] перекладено термін *самопроизвольный процесс* (англ. терм. – spontaneous process) (т. 2, с. 207) – *самодовільний процес*. Перекладний словник [2] передає слово *самопроизвольный* українською мовою як *самочинний, самовільний, мимовільний, спонтанний*. За своїм змістом всі ці слова дещо відрізняються одне від одного. Процесу, що йде «до стану термодинамічної рівноваги без витрати зовнішньої енергії» [1], більше відповідає означення *самовільний, довільний*, тобто такий, «який відбувається, виникає сам, без будь-якого зовнішнього втручання» [8].

Незважаючи на високий рівень словника [1] іноді бачимо прикрі недоліки, пов'язані певно з неуважністю редактора (коректора).

Так, *обезуглероживание* в одному випадку перекладено як *обезвуглецьовування* (т.1, с. 83), в іншому – як *зневуглецьовування* (т. 2, с. 43). *Намагніченість* та *намагнічування* подано як різні поняття. Але *вектор намагніченості* перекладений як *вектор намагнічування* (т. 1, с. 87) замість намагніченості. Подібним чином наведені різні поняття *навантаження* й *навантажування*, а *динамическое нагружение* перекладено як *динамічне навантаження* (т. 1, с. 193), а не навантажування. У (т. 1, с. 117) *выделившаяся фаза* подана як *фаза, що виділилася*, а на с. 116 – як *фаза, що виділяється*. Термін *відносно подовження* не відповідає ДСТУ 2825-94 [9].

Обидва аналізовані словники не використовують назви хімічних елементів згідно з вимогами ДСТУ 2439-94 [12], який справедливо критикує хімічна та інженерно-технічна громадськість. Кожна група авторів вживає звичні для себе назви. У більшості випадків ці назви збігаються. Вони тривалий час використовувалися у навчанні у школах, університетах, у науковій роботі. До них звикли декілька поколінь людей. Але є й певні відмінності. Назви деяких хімічних елементів із різних джерел для порівняння наведено нижче в таблиці.

Таблиця

Назви хімічних елементів

за ДСТУ 2439-94	за словником [1]	за словником [2]
Нітроген	азот	азот
Ферум	залізо	залізо
Сульфур	сірка	сірка
Гідроген	водень	водень, гідроген
Меркурій	ртуть	ртуть, меркурій
Станум	олово	станій, цина
Плюмбум	свинець	плюмбій, оливо
Манган	марганець	манган
Стибій	сурма	стибій

Як видно з порівняння, назви деяких елементів, наведених у словнику [2], суттєво відрізняються від тих, якими користувалися в Україні останні десятиліття (словник [1]). Можливо, ці назви використовувалися у 20-ті роки або мають регіональне походження.

На мою думку, також не досить вдало у словнику [2] перекладено поширені та широко вживані технічні терміни. Наприклад, *прокатка* перекладена як *вальцювання*, а не *прокатування*; катана продукція – *вальцівка*, а не *прокат*. Виріб при куванні – *викуванець*, при штампуванні – *штампівання*, а не *поковка* (кована або штампована), як це вимагають технічні стандарти. Навіть звична *гайка* – це *накрутка*, *мутра*, а *болт* – це *прогонич*. Не варто вважати сучасну технічну термінологію цілком зрусифікованою, неправильною, а правильною ту, що відповідає правопису 1928 року. Реабілітацію мовних набутоків 20-х років треба вести обережно, повертаючи до вжитку лише такі терміни, які відповідають сучасному мовному сприйняттю, збагачують мову й не мають відтінку одіозності. «Зрусифіковані» терміни прижилися в живій мові, як прижилося останнім часом багато запозичень з інших мов (зокрема, у комп'ютерній техніці).

«Термінологічний словник «Метали» і «Російсько-український словник з інженерних технологій» – велика і важлива праця, яка сприяє становленню та поширенню української науково-технічної термінології. Відзначені вище недоліки та невідповідності державним термінологічним стандартам пов'язані з тим, що погляди фахівців-практиків, науковців і термінологів ще не усталилися, не ввійшли у свідомість і практику широкого загалу. Мета термінологічної роботи – це створення єдиної, визнаної всіма та обов'язкової для всіх наукової термінології. Таким об'єднуючим елементом мають стати саме термінологічні стандарти. Це засіб розвитку науки і культури народу. Але й вони вимагають періодичного перегляду і вдосконалення. Збагаченню і розширенню українського термінофонду служить видання та обговорення проаналізованих у цій статті словників.

1. *Терминологический словарь «Металлы»/ Блантер М. С., Кершенбаум В. Я., Мухин Г. Г. и др.; в 2-х тт. – М.-Запорожье: Мотор-Сич, 2005. – т. 1 А–М – 511 с.; т. 2 – Н–Я – 523 с.* 2. *Російсько-український словник з інженерних технологій/ Укл. М. Ганіткевич, Б. Кінаш. – Львів: Ліга-Прес, 2004.* 3. *ДСТУ 3966-2000: Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. – К.: Держстандарт України.* 4. *Коваль А. Д., Плескач В. М. Про оптимізацію термінів у галузі термічного оброблення // Проблеми української термінології: зб. наук. праць – 2004. – с. 140–141.* 5. *ДСТУ 2751-94: Металургія порошкова. Терміни та визначення. – К.: Держстандарт України.* 6. *АВВУ Lingvo 10. – Многоязычный электронный словарь. – Выпуск 10.0.0.213. – 2004.* 7. *Збожна О. М. Основи технології: Навч. посібник. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 486 с.* 8. *Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. В. Г. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.* 9. *ДСТУ 2825-94: Розрахунки та випробування на міцність. Терміни та визначення основних понять. – К. Держстандарт України.* 10. *Словарь украинского языка / Упор. Б. Грінченко, т. 1 – К.: Довіра - УНВЦ «Рідна мова», 1997. – 578 с.* 11. *ДСТУ 2891-94: Чавун для виливків. Терміни та визначення. – К.: Держстандарт України.* 12. *ДСТУ 2439-94: Елементи хімічні та речовини прості. Терміни та визначення основних понять. Умовні позначення. – К.: Держстандарт України.*